

УДК 340.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.9>

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ТА СУДОВА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Щербанюк О.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
професор Вільнюського університету
ORCID: 0000-0002-1307-2535
e-mail: o.shcherbanyuk@chnu.edu.ua*

Данилюк О.В.,

*студентка 3 курсу юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0005-6906-2714
e-mail: danyliuk.oleksandra@chnu.edu.ua*

Щербанюк О.В., Данилюк О.В. Верховенство права та судова практика Європейського суду з прав людини: питання забезпечення виконання судових рішень.

Вказується, протягом усієї історії Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод верховенство права було полярною зіркою, що спрямовує еволюцію прецедентного права Європейського суду з прав людини. Останніми роками посилився нормативний вплив верховенства права у його судовій практиці, зокрема у справах, що стосуються незалежності судової влади. Незалежність судової влади є лише одним із головних проявів ширшого зсуву в бік більш суворого застосування верховенства права, концептуально нездатного трансформуватися відповідно до політичного порядку денного тих, хто прагне необмеженої влади.

Визначено, верховенство права є фундаментальним принципом, що визначає зміст і спрямованість діяльності всієї системи державної влади, зокрема судової. Це засадничий орієнтир функціонування правової держави, який передбачає підпорядкування всіх суб'єктів правовідносин закону та визнання прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності. Одним із ключових елементів цього принципу є забезпечення ефективного виконання судових рішень, адже без їх реального втілення в життя сам судовий захист втрачає зміст. Саме з цього погляду практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо України має не лише юридичне, а й концептуальне значення для усвідомлення стану верховенства права в державі.

Акцентовано увагу на тому, що практика ЄСПЛ чітко демонструє, що держава, яка не спроможна забезпечити виконання судових рішень, фактично позбавляє своїх громадян права на правосуддя. Реальне впровадження принципу верховенства права можливе лише тоді, коли судові рішення сприйматиметься як остаточна і безумовна норма поведінки, а не як декларація, виконання якої залежить від волі посадовця. У судовій практиці верховенство права і демократія як протиставляються (поняття використовуються в одному міркуванні, але не обов'язково поєднуються), так і накладаються один на одного (поняття вживаються майже як синоніми). Це більше, ніж проста двозначність, ця комбінація виявляє верховенство права, яке, як гарантія демократичної якості режиму, може аналізуватися поперемінно як ідеалізована політична мета або як засіб досягнення цієї мети.

Ключові слова: судова практика, принципи права, верховенство права, Європейський суд з прав людини.

Shcherbanyuk O.V., Danylyuk O.V. The rule of law and the case law of the European Court of Human Rights: issues of enforcement of court decisions.

Throughout the history of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, the rule of law has been the guiding star directing the evolution of the case law of the European Court of Human Rights. In recent years, the normative influence of the rule of law in its judicial practice has increased, particularly in cases concerning the independence of the judiciary. The independence of the judiciary is just one of the main manifestations of a broader shift towards a stricter application of the rule of law, which is conceptually incapable of being transformed in line with the political agenda of those who seek unlimited power.

The rule of law is a fundamental principle that determines the content and direction of the activities of the entire system of state power, in particular the judiciary. It is a fundamental guideline for the functioning of a state governed by the rule of law, which provides for the subordination of all subjects of legal relations to the law and the recognition of human rights and freedoms as the highest social value. One of the key elements of this principle is ensuring the effective enforcement of court decisions, because without their actual implementation, judicial protection itself loses its meaning. From this point of view, the practice of the European Court of Human Rights (ECHR) with regard to Ukraine has not only legal but also conceptual significance for understanding the state of the rule of law in the country.

The practice of the ECHR clearly demonstrates that a state that is unable to enforce court decisions effectively deprives its citizens of their right to justice. The real implementation of the principle of the rule of law is only possible when a court decision is perceived as a final and unconditional norm of behaviour, rather than a declaration whose enforcement depends on the will of an official. In judicial practice, the rule of law and democracy are both contrasted (the concepts are used in the same argument, but are not necessarily combined) and superimposed on each other (the concepts are used almost as synonyms). This is more than simple ambiguity; this combination reveals the rule of law, which, as a guarantee of the democratic quality of the regime, can be analysed alternately as an idealised political goal or as a means of achieving that goal.

Key words: judicial practice, principles of law, rule of law, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Взаємодія між європейськими державами та міждержавними організаціями набула нового виміру: через суто національну доктрину нормалізується ідея верховенства права за допомогою неформальної європейської правотворчості. Використане Судом у майже 200 справах, поняття «верховенство права», безумовно, використовується експоненціально, але, тим не менш, все ще помірковано. Поряд з демократією, гідністю, свободою, справедливістю, миром, плюралізмом і верховенством права, вона, тим не менш, є однією з тих, що зрошують всю судову практику. Однак, у той час як інші сім концепцій, які Суд називає «фундаментальними цінностями Конвенції», породжують систематичне використання в різних контекстах у постійному розширенні, поняття «верховенство права», здається, мобілізується більш невизначеним чином, іноді замінюючи верховенство права, а іноді й демократію. Тут постають два взаємодоповнюючі аспекти верховенства права, які залежать від того, чи розглядає Суд його по суті як бастион проти свавілля, що вимагає від держави поважати власні правила для забезпечення захисту індивідуальних прав, або, з більш політичної точки зору, як зобов'язання держави поважати демократичну модель, яку він постійно переробляє.

Ступінь дослідження. Питанню вивчення правової природи принципу виконання судових рішень як складової частини принципу верховенства права та використання у практиці Європейського суду з прав людини були досліджені вченими М. Баймуратов, М. Гультай, А. Кучук, О. Хотинська-Нор та інші. Емпіричною базою дослідження виступає аналіз судових рішень Європейського суду з прав людини.

Метою дослідження є аналіз судової практики Європейського Суду з прав людини стосовно України щодо забезпечення важливої складової верховенства права – у частині виконання судових рішень.

Виклад основного матеріалу. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що невиконання або затягування виконання національних судових рішень становить порушення права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Виконання судових рішень, як зазначає ЄСПЛ, є невід'ємною складовою цього права, оскільки сам факт визнання порушення без подальшого відновлення порушеного права є

формальністю. Рішення у справі «Горнсбі проти Греції» (Hornsby v. Greece) [2] заклало підвалини під сталу практику Суду в цьому питанні: Суд зазначив, що «право на суд» було б ілюзорним, якби національна правова система дозволяла, щоб остаточні судові рішення залишалися без виконання на шкоду одній зі сторін. У подальшому ця позиція стала основоположною для багатьох справ проти України.

Україна перебуває серед держав-членів Ради Європи, стосовно яких ЄСПЛ ухвалив значну кількість рішень про порушення Конвенції через невиконання національних судових рішень. Одним із перших і найвідоміших стало рішення у справі «Іванов проти України» (Ivanov v. Ukraine) [5], у якому Суд констатував системну проблему невиконання рішень національних судів щодо виплати заборгованості державними підприємствами. ЄСПЛ зобов'язав Україну вжити заходів загального характеру для усунення цієї проблеми, проте, незважаючи на прийняття певних нормативних змін, питання залишається відкритим. У подальшому рішення у справі «Бурмич та інші проти України» (Burmich and Others v. Ukraine) [1] підтвердило, що системна проблема невиконання судових рішень набула масового характеру, а Суд був змушений передати на виконання Комітету міністрів Ради Європи понад 12 тисяч подібних заяв.

У цих рішеннях ЄСПЛ не лише констатував порушення права на справедливий суд, а й указував на глибинну проблему функціонування механізму виконання рішень в Україні. Зокрема, Суд відзначив низку чинників, які системно перешкоджають ефективному виконанню: неефективність роботи державної виконавчої служби, відсутність персональної відповідальності посадових осіб за невиконання судових рішень, недостатнє фінансування державних боргів, правова невідомість щодо виконання рішень проти державних підприємств і відсутність дієвих механізмів контролю. ЄСПЛ наголошує, що держава не може виправдовувати невиконання судових рішень посиланням на брак коштів, адміністративні труднощі або недосконалість законодавства, адже вона несе позитивний обов'язок забезпечити виконання власних судових актів.

Верховенство права у своєму класичному розумінні передбачає наявність ефективних інституційних гарантій, які забезпечують не лише справедливий розгляд справи, а й її виконання. Коли держава не спроможна реалізувати рішення суду, вона підриває довіру громадян до правосуддя і створює враження вибіркового правозастосування. Це підтверджується статистикою Комітету міністрів Ради Європи, згідно з якою значна частина невиконаних рішень ЄСПЛ стосується саме України. Так, за даними звітів Ради Європи, Україна посідає одне з перших місць за кількістю справ, пов'язаних із невиконанням рішень національних судів, що свідчить про системність проблеми, а не про її випадковий характер.

Розглядаючи практику ЄСПЛ, слід звернути увагу на те, що Суд трактує невиконання судових рішень не як технічну помилку системи, а як глибоке структурне порушення верховенства права. У своїй аналітичній доповіді щодо виконання рішень у справах «Іванов» та «Бурмич» Комітет міністрів Ради Європи вказав, що Україні необхідно створити комплексну систему державного контролю за виконанням рішень судів, посилити матеріальне та кадрове забезпечення виконавчої служби, а також запровадити ефективні санкції проти державних органів та посадових осіб, які ухиляються від виконання рішень. Незважаючи на те, що протягом останніх років Україна реформувала органи примусового виконання, створивши інститут приватних виконавців, системна проблема залишається актуальною, що підтверджують численні звернення громадян до ЄСПЛ.

З огляду на зазначене, верховенство права в Україні не може бути реалізоване повною мірою без забезпечення дієвого виконання судових рішень. Це передбачає не лише наявність правових норм, які регламентують виконавче провадження, але й ефективність їх застосування. Виконання рішень суду – це завершальний етап реалізації правосуддя, що перетворює судовий захист із декларації на реальність. Без цього будь-які реформи у сфері судочинства, підвищення кваліфікації суддів чи вдосконалення законодавства втрачають сенс, адже метою правосуддя є реальне відновлення порушеного права, а не формальне винесення рішення.

Важливо зазначити, що у своїй практиці ЄСПЛ неодноразово наголошував на позитивних обов'язках держави щодо організації системи виконання судових рішень. Зокрема, у справі «Ромашов проти України» (Romashov v. Ukraine) [4] Суд підкреслив, що держава має забезпечити такі умови, за яких рішення судів виконуються своєчасно, незалежно від організаційних труднощів чи браку коштів. В іншій справі «Шмалько проти України» (Shmalko v. Ukraine) [6] Суд вказав, що постійне невиконання судових рішень підриває саму ідею справедливого судочинства та довіру громадян до системи правосуддя.

Виконання судових рішень виступає не лише технічною стадією судового процесу, а й індикатором стану верховенства права. ЄСПЛ розглядає невиконання рішень як прояв неефективності державного управління, що підриває основи демократичного ладу. Відповідно, забезпечення виконання судових рішень є не просто юридичним обов'язком, а однією з передумов стабільності держави та довіри до неї з боку громадян і міжнародної спільноти.

Водночас, супроводжуючи зростання питання прав людини та розробку інструментів для гарантування їх гарантії, верховенство права тепер розглядається також з позиції наддержавної сфери. Ця інтернаціоналізація далеко не парадоксальна, а може бути пояснена доктринальними обмінами та різними формами переплетення правового і політичного в західних суспільствах за останнє століття. Таким чином, хоча документи, складені в рамках Ради Європи, віддають перевагу «верховенству права», поняття «верховенства права» займає помітне місце у побудові Європейської спільноти права. Вже зазначено у статті 6 § 1 Амстердамського договору («Союз заснований на принципах свободи, демократії, поваги до прав людини та основних свобод та верховенства права, принципах, спільних для держав-членів»), а також у пункті 2 преамбули до Хартії основних прав («Союз має бути заснований на принципі демократії та принципі верховенства права»), він набув додаткового виміру з Договором про Європейський Союз, у преамбулі якого держави-підписанти заявляють «черпати натхнення з культурної, релігійної та гуманістичної спадщини Європи, з якої розвинулися універсальні цінності недоторканих і невідчужуваних прав людини, свободи, демократії, рівності та верховенства права» і «підтверджують свою відданість принципам свободи, демократії, поваги до прав людини, основних свобод і верховенства права» [7].

Важливість цієї концепції тут є не меншою мірою, ніж те, як вона поступово агрегувала набір цілей, які вважаються необхідними найважливішими інструментами міжнародного права. Концепція «верховенства права» використовується Судом майже у 200 справах, безумовно, використовується експоненційно, але все ж помірно. Суд поступово ввів це поняття у свою аргументацію, настільки, що зробив його одним із елементів своєї аксіологічної системи відліку. Висвітлення її інваріантів і аналіз ролі, яку вони відіграють у розробці та структуруванні судової практики, дозволяє підкреслити досить конкретне переплетення правового та політичного, водночас нагадуючи, що «за відсутності певної кількості факторів безладу правова система не змогла б виконувати функції впорядкування та регулювання, які від неї очікують».

Як важливий елемент міжнародного захисту прав людини, Страсбурзький суд чітко відповідає позиції, яку просувають ООН та її Генеральний секретар. «Верховенство права – це як закон гравітації. Саме те, що тримає наш світ і суспільства разом, порядок перемагає хаос. Вона об'єднує нас навколо спільних цінностей; вона тримає нас у загальному благу». Ці слова Бан Гі Муна відображають дух сучасного міжнародного права з прав людини, оскільки Суд щодня прагне втілювати його в життя. Однак, на відміну від більшості інструментів захисту прав людини, Європейська конвенція з прав людини не згадує верховенство права – навіть у своїй преамбулі, тон якої міг би легко підлаштуватися, адже, підтвердивши її, «їхня глибока прихильність до тих фундаментальних свобод, які становлять самі основи справедливості і миру у світі і чия підтримка ґрунтується по суті на справді демократичній політичній системі, з одного боку, а з іншого – на спільному розумінні та повазі до прав людини, на які вони покладаються», держави-учасниці заявляють про себе «натхненними тим самим духом і володіють спільною спадщиною політичних ідеалів і традицій, повагу до свободи та верховенства права» [7].

Верховенство права, один із фундаментальних принципів демократичного суспільства, є невід'ємною частиною всіх статей Конвенції. Вона передбачає повагу до принципу безпеки правових відносин, особливо до судових рішень, які стали остаточними. Жодна сторона не має права звертатися за наглядом за остаточним і обов'язковим рішенням виключно з метою отримання перегляду справи та прийняття нового рішення. Якби це було не так, ставлення під сумнів остаточних рішень створило б загальний клімат правової невизначеності, зменшуючи довіру громадськості до судової системи і, відповідно, до верховенства права.

Суд, коли йдеться про верховенство права, посиляється на певну ідею про те, як держава, що належить до кола західних демократій, повинна обмежувати себе, щоб бути гідною цього членства. Справжній парадокс саме тут: саме тоді, коли він має намір створити юридичні наслідки, Суд ризикує послабити верховенство права. Адже, роблячи це, виявляє, що в цьому юриспруденційному контексті це, перш за все, дискурс, риторика. Не натякаючи нічого сам по собі, він

є інструментом тих, хто хоче його інструменталізувати настільки, наскільки він сам не може гарантувати те, що обіцяє. Тут ми повертаємося до «парадоксу» верховенства права, який викликав Е.-В. Бекенфорде, тобто «жити себе цінностями, які не може гарантувати» [3]. Інтеграція поняття в аксіологічну систему відліку зазвичай це доводить, оскільки цей прохід через аксіологію є універсалізацією, за допомогою якої Суд вдається нав'язати повагу до демократичних стандартів, представлених як міжнародні, хоча вони є лише європейськими. Формуючи їх щодня, вона постійно змінює контури західної політичної моделі, гарантом якої є.

Отже, забезпечення виконання судових рішень є практичним виміром принципу верховенства права. Україна, як держава – учасниця Конвенції про захист прав людини, зобов'язана не лише поважати рішення ЄСПЛ, але й забезпечити, щоб кожне національне судове рішення було виконано ефективно та своєчасно. Системне невиконання рішень судів підриває фундаментальні засади правової держави та суперечить європейським стандартам. Станом на сьогодні Україна залишається серед держав, які мають найбільшу кількість невиконаних рішень ЄСПЛ. Це створює серйозний виклик для реалізації принципу верховенства права, адже постійне накопичення невиконаних зобов'язань свідчить про хронічну неспроможність державного механізму забезпечити правову визначеність і реальний захист прав. З метою подолання цієї ситуації необхідно не лише удосконалювати нормативну базу, а й змінювати управлінську культуру: виконання судового рішення має сприйматися не як адміністративний тягар, а як обов'язок, без виконання якого держава втрачає легітимність у власних громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Affaire Burmych c. Ukraine. Requêtes nos 46852/13 et al. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-178083>.
2. Affaire Hornsby c. Grèce. Requête no 18357/91 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-62579>.
3. Böckenförde E.-W., Staat, Gesellschaft, Freiheit : Studien zur Staatstheorie und zum Verfassungsrecht, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1976, p. 60.
4. Case of Romashov v. Ukraine. Application no. 67534/01 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-61946>.
5. Case of Ivanov v. Ukraine. Application no. 15007/02 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-78375>.
6. Case of Shmalko v. Ukraine. Application no. 60750/00 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-61926>.
7. Husson-Rochongar C. La redéfinition permanente de l'État de droit par la Cour européenne des droits de l'homme. Civitas Europa 2016/2 N° 37 P.183-200 URL: <https://droit.cairn.info/revue-civitas-europa-2016-2-page-183?lang=fr>.